

<https://doi.org/10.62837/2024.8.352>

GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi
Email: gulxani@outlook.com

**AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİ FOLKLOR
QAYNAQLARI HAQQINDA
Xülasə**

Məqalədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü İsa Həbibbəylinin folklorla bağlı əsərləri tədqiqata cəlb olunur. Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirmə konsepsiyası əsasında ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələri üzrə çoxcəhətli fəaliyyəti ilə tanınan akademik İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud” bağlı tədqiqatları araşdırılır. İsa Həbibbəylinin dastandakı maraqlı dəlil və sübutlara əsasən boylardakı qədim çağlara gedib çıxan tarixiliyi, toponimlərin mövcud olduğu ərazilərlə bağlı məlumatları həm folklorşünaslıq baxımından, həm də tarixilik prinsipindən tutarlı dəlil və faktlarla zənginliyi tədqiqata cəlb edilir. Alimin apardığı təhlil və tədqiqatlar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının xalqımıza məxsus bir Ana abidə olduğunu, bu torpağın, bu yurdun, bu xalqın milli-mənəvi dəyəri olduğunu sübuta yetirdiyi, İsa Həbibbəylinin təhlil və tədqiqatlarının qorqudşünaslığa dəyərli töhfələr olduğu ilə bağlı təhlillər aparılır.

Açar sözlər: “İsa Həbibbəyli”, “folklor”, “Kitabi Dədə Qorqud”, “toponim”. “xalq”.

Giriş. Azərbaycan xalq ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı tədqiqat işlərinin müstəqillik dövründən üzü bəri yeni baxışlar sistemiylə zənginləşməkdə davam etdiyi şübhəsizdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev bu dastanı yüksək dəyərləndirirdi: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinlənsə, millətini, xalqını, vətəninə, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər çox sevməkdir” (1).

Müstəqilliyimizin ilk illərindən ana abidəmiz “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı dövlət səviyyəsində qayğı bir daha bunu təsdiq etdi ki, Azərbaycan dövləti milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq, ona hörmət və ehtiramını, qayğısını əsirgəməyən bir dövlətdir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin dövlətçilik sahəsində çoxşaxəli mükəmməl nə-

zəri-ideoloji təlimində ədəbiyyat məsələlərinin mühüm yer tutduğunu, onun hələ sovet dönmindən bu böyük abidəyə qayğısını, diqqətini görmüşdük. 1970-ci illərdə ikihissəli “Dədə Qorqud” bədii filmi, 1997-ci il 20 aprel fərmanında “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı fərmanın həyata keçirilməsi, respublikamızda və bir sıra xarici ölkələrdə elmi konfransların təşkil olunması, 1998-ci ildə YUNESKO-da beynəlxalq “Kitabi-Dədə Qorqud” simpoziumun təşkilinin eposun dünya miqyasında təbliğinə ciddi təkan verməsi, 2000-ci ildə ikicildlik “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası”nın nəşri, Ulu öndərin ideyalarının həyata keçirilməsində müstəsna xidmətlərə malik olan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 13 dekabr 2013-cü il tarixdə respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərində Dədə Qorqud abidəsinin və Dədə Qorqud parkının açılışı, epos əsasında çoxseriyalı bədii televiziya filminin çəkilməsi haqqında 28 dekabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı dediklərimizə əyani sübutdur.

Akademik İsa Həbibbəyli folklor qaynaqları haqqında. “Kitabi-Dədə Qorqud” azərbaycanlı tədqiqatçıların da həmişə maraq dairəsində olub. H.Araslı, M.Təhməmasib, Ə.Dəmirçizadə, F.Zeynalov, S.Əlizadə və başqa qorqudşünas alimlərimiz bu sahədə dəyərli tədqiqatların müəllifidir. İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tədqiqi yeni mərhələdə” məqaləsi bu cəhətdən xarakterikdir.

Akademik İsa Həbibbəyli “Kitabi-Dədə Qorqud”un böyük tədqiqatçılarından Dits, Bartold, Krımski, Kononov, Həmid Araslı, Fuad Köprülüzadə, Səhənd, Əbdüləziz Dəmirçizadə, Əli Sultanlı, Məhərrəm Ergin, Mirəli Seyidov, Fəxrəddin Kırzioğlu, Cavad Heyət, Şamil Cəməşidov, Mehmet Kaplan, Kamil Vəliyev, Əhməd Kavkaly, Cövdət Qüdrət, Elməddin Əlibəyzadə, Bəhlul Abdulla kimi alimlərimizin “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı apardığı təhlil və tədqiqatları dəyərləndirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqatçısı Fuad Köprülünün epos haqqında fikirlərini (“Bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, Dədə Qorqudu o biri gözünə qoysanız, yenə Dədə Qorqud ağır düşər”) (2), Məhəmməd Erginin fikirlərini (“Gərçəkdən “Dədə Qorqud” kitabı türk ədəbiyyatının ən böyük abidələrinin, türk dilinin ən gözəl əsərlərinin başında durur” (3) və başqalarının təhlil və tədqiqatlarını diqqətə çəkməklə yanaşı, İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, bu kimi yüksək dəyərli fikirlər, aparılan araşdırmalar, ərsəyə gələn tədqiqatlar olmasına baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” hələ lazımınca öyrənilməyib. “Kitabi-Dədə Qorqud”u ingilis, fransız, alman, ərəb, rus, fars dillərinə tərcümə edib yaymaq Azərbaycan-türk mədəniyyətinin, dilinin qüdrətini dünyaya “sübut etmək deməkdir”. “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyi ilə bağlı beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən işlərin əsərin dünya dillərinə tərcümə olunması, yeni nəşrlərin meydana çıxmasına imkan yaratdığını vurğulayan alim müasir mərhələdə yəni-dən qurulma prosesi gedən dünyada “Kitabi-Dədə Qorqud”un timsalında “türk xalqlarının mənşəyini, soykökünü müəyyən etmək sarıdan ciddi əhəmiyyət kəsb edir”. Buna səbəb kimi müstəqillik qazandığımız dövrə qədər Azərbaycanda soykökü məsələmizi araşdırarkən “üstüörtülü vasitələrlə özünü hakim millət elan etmiş rusların etnogenezisindən irəli getməyə” törədilən maneçiliyi göstərir. Türkiyəyə qarşı Avro-

panın təzyiqinin də bu dastanın yaranma tarixinə vurduğu ziyanı, ən qədim dövrün abidəsi olan dastanın IX-XI əsrlərə aid edildiyini qeyd edir, əsl həqiqətin gizlədildiyinə təəssüflənir. Dastanın yenidən həqiqi istiqamətdə tədqiqinin aktuallaşdığını vurğulayır.

Dastanın tədqiqi tarixinə müəyyən qədər diqqəti çəkən İsa Həbibbəyli Almanyanın Drezden nüsxəsinin Dits tərəfindən tapıntısı, onun “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyuna istinad edərək dastanımızın miladdan əvvəl Homerin “Odyssey”dakı Poliferm-Siklop süjetinin yaranmasına təsir göstərdiyi fikrini qeyd edir. “Ditsə görə, “Dədə Qorqud” daha qədimdir və dastandakı Təpəgöz obrazı Polifemlə müqayisədə tam, bitkin və əhatəlidir. Dastanın yaranma tarixi ilə bağlı olan bu nöqtə əksər hallarda yalnız informasiya kimi qeyd olunmuş, araşdırılmaya cəlb edildikdə isə” tədqiqatçılar bunu “səyyar süjetlərin variantlarından biri olduğu”nu söylədiklərini bildirir. İsa Həbibbəyli bu fikirlərə qarşı çıxmasa da “lakin bu məsələni nəzərə çarpdırmaq istəyirik ki, dünyəvi xarakter daşıyan əsatiri-əfsanəvi səyyar süjetlərin daha çox Şərqdən-Qərbə Hindistandan, Dəclə-Fərat sahillərindən, Azərbaycandan, İrandan Avropaya keçdiyi elmdə dəfələrlə etiraf olunmuşdur” – deyir.

Yunan tarixçisi Herodotun ən qədimdən təkgözlülülinsaların şərq ölkələrində mövcud olduğunu bildirdiyini, folklorşünas Xalq Koroğlunun təkgözlü div süjetinin Asiya əsatirində geniş yayıldığını sübut etdiyini, Ə.Sultanlının Ditsin fikirlərindəki həqiqətə üstünlük verdiyini qeyd edir və “bütün bunlara görə, həmin bucaqdan yanaşaraq bütövlükdə “Dədə Qorqud” dastanı olmasa da, onun ayrı-ayrı boylarındakı süjetin daha qədimlərdə, miladdan əvvəlki dövrlərdə yarandığı qənaətinə gəlmək mümkündür” – fikrindədir.

Akademik İsa Həbibbəyli ikinci bir məsələyə diqqəti çəkir. Bu da əksər boylarda “Rəsul əleyhissəlamın zamanına yaxın Boyat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu” mülahizəsidir. Buradan dastanın VII-IX əsrlərdə yaranmadığını, VI-VII əsrlərdə formalaşmış dastan şəklinə düşməsi ideyasını dəstəkləyir və Azərbaycanda, Türkiyədə yeni araşdırmaların lazım gəldiyini, tədqiqat zamanı nəzərə alınmalı məsələləri – “kamil dastan şəklinə qədər “Dədə Qorqud”un ayrı-ayrı boyları xalq arasında bir neçə əsr əvvəl doğulmuş, dildən-dilə düşmüş, dastanların yaranma təcrübəsinə əsasən müxtəlif boylardakı süjetlərin formalaşması tarixi bütövlükdə dastanın özünün meydana çıxma tarixindən qədim olmalıdır. Hələ burası da var ki, süjet, boy, dastan yaratma səviyyəsinə gəlib çatana qədər hər hansı bir xalq müəyyən bir çoxəsrlik inkişaf yolu keçməlidir. Şübhəsiz ki, “Dədə Qorqud” dastan boyları və süjetlərinin də tarixi dastanın özündən qədim olmalıdır. Həmin boyları və süjetləri qoşub düzən xalqın tarixi isə daha qədimdir” - diqqətə çəkən İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, “Dədə Qorqud kimdir?- sualı ətrafında yenidən düşünüb daşınmalı, bu sualın cavabı tarixi nöqtəyi-nəzərdən dastana doğru yanaşılırsa millətimizin kimliyi, xalqımızın düşüncə-təfəkkür səviyyəsi haqqında dolğun təsəvvür yarada bilər.”

Tədqiqatçıların Dədə Qorqudun şəxsiyyətiylə bağlı apardıqları təhlil və tədqiqatları (Məs: M.Jirmunskyə görə, mifoloji obrazdır; V.Karriyevin araşdırmasında

Türkmənstanda yağış məbədidir; V.Çalixanova görə, “ilk qazax şamanıdır”, Mirəli Seyidova görə, ustad, dədə aşiq mənasında varsaq; M.Təhmasibə görə, bütün boy və soyların yaradıcısı “ozan”, Anara görə, “dastanın müəllifi, yaradıcısı və ifaçısı”) önə çəkir.

Dədə Qorquda əsatiri-mifoloji baxışlar, burada elmiliklə yanaşı, “elm donuna geydirilmiş ideologiyanın da izləri”ni görən akademik sovet ideologiyasından fərqli olaraq, Azərbaycan elminin Dədə Qorqudan tarixi şəxsiyyətin cizgilərini özündə əks etdirən “ədəbi qəhrəman, bədii obraz kimi” söz açması, Türkiyə və Azərbaycan tədqiqatlarında bu baxımdan oxşar cəhətləri (Orxan Şaiq Gökyay, Fuad Köprülü, Məhərrəm Ergin, Əhməd Kavaklı, Mustafa Miyasoğlu və s), onu tarixi bədii çağın nümayəndəsi kimi təhlildən keçirdiklərini vurğulayır.

Dədə Qorqudun və dastandakı bəzi qəhrəmanların Azərbaycanda və Türkiyədə mövcud məzarlarıyla bağlı tədqiqatları da Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olması fikrini təsdiqləmiş olduğu qənaətdədir. Gəldiyi qənaətə görə, “Dədə Qorqud tarixin uzaq dövrlərində yaşamış, fəaliyyət göstərmiş, ağıllı, müdrik, uzaqgörən, vətənpərvər Oğuz başbilənidir. Sonralar onunla bağlı əhvalatlar dildən-dilə gəzmiş, rəvayətə keçmiş və dastanlaşmışdır. Dədə Qorqud qədim Oğuz türklərinin ən ulu babasıdır. Azərbaycan və Anadolu türkləri ulu Dədə Qorqud nəslinin davamçılarıdır”.

Akademik İsa Həbibbəyli “Dədə Qorqud” dastanlarının coğrafiyasına da yenedən baxılmasını zəruri sayır. Tədqiqatlardakı reallığı dəstəkləyir: “İç Oğuz – yəni Kür və Araz çaylarının qovşağında yerləşən Aran dövləti ərazisində və Daş, Dış Oğuz – yəni indiki Şimali və Cənubi Azərbaycanın cənub-qərb vilayətlərini əhatə edən bölgələrdə baş verən hadisələr əhatə olunmuş, əks etdirilmişdir”. Dastandakı Azərbaycan yer adlarının (Dəmir Qapı Dərbənd, Gəncə, Bərdə, Əlincə, Qaracüq, Dərəşəm, Şərur, Sallaxana, Qərvənd və s.) Böyük Azərbaycanı əhatə etdiyini, Anadolu ellərinin, xüsusən Şərqi Anadolu (Diyarbəkir, Mardin, Hamid qalası, Amid suyu, Pasiqlər yaşayış məntəqəsi, Bayburt hasarı, Ağrıbeli keçidi və s.) ərazilərinin dastandakı süjetlərlə bağlı olduğunu, Türkmənistan türklərinin, kərkük türklərinin də oğuz qrupuna aid olması ehtimalını (dastandakı “Oğuzun arsız düşmənin dəlisinə bənzər”, “cici-bacı türkmən qızı alarsan” və s. ifadələr) da qeyd edir.

Eyni zamanda, dastandakı Qazlıq dağı (Qafqaz dağı), Gürcüstandakı (Abxaziya, Axıska qalası, İmereti), Qərbi Azərbaycandakı yer adlarının indiki Ermənistan ərazisinin qədim oğuz yurdu olduğu faktını təsdiqlədiyini bildirən alim sovet dönmində “Dədə Qorqud”un coğrafiyası öyrənilərkən Azərbaycanla Türkiyə arasındakı dəmir sədlərin olmasının Qafqaz yer adlarının əhatəli şəkildə öyrənilməsinə imkan vermədiyini, buna görə də indiki müstəqillik və sərbəstlik şəraitində təzədən araşdırılmalı olduğunu söyləyir.

Ümumilikdə türk xalqlarının və daha çox isə Azərbaycan xalqının, Anadolu elinin nadir sənət nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”u “oğuz türkcəsinin misilsiz xəzinəsi”, 1300 il əvvəlki həyatı, dünyagörüşü, adət-ənənələri özündə yaşadan “öyüdnamə”, “ibrətnamə” kimi yüksək dəyərləndirir.

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Naxçıvan” məqaləsində İsa Həbibbəyli maraqlı məsələlərə toxunur. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı bütün boyların eyni vaxtda yaranıb formalaşmadığını, dastanın VII əsrdə Məhəmməd Peyğəmbərin zamanında başa çatdığını, bəzi boyların lap qədimlərə gedib çıxdığını söyləyir. Bu mənada “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u daha qədim sayır. Bu boyda bəşəriyyətin ilkin çağlarının, mifoloji motivlərin qorunub saxlandığını, xüsusən pəri və Təpəgöz kimi obrazların tarixdən, dastandan çox mifoloji düşüncə ilə bağlı olduğu fikrindədir. V.V.Bartoldun bu boyu “mifoloji səciyyə daşıyan əsər” kimi qiymətləndirməsi, Təpəgöz motivinin “Odiseya”dan qabaq mövcud olmasıyla bağlı fikirləri, Ditsin fikirlərini (“Əgər bu əfsanə oğuzların öz malı olmasaydı, yazı ilə, yaxud ağızdan-ağıza Dədə Qorqud zamanına qədər gəlməyəydi, bu qədər tam olaraq təsbitinə imkan olmazdı. Məncə, Homer Asiya səyahətində Təpəgöz əfsanəsini eşitmiş və Polifemin əsas həyatını oradan almışdır. Kim bilir, o bəlkə hər hansı bir oğuz qəbiləsi arasında eşitmişdir. Bu qəbilə Primanın müttəfiqləri olaraq yunanlara qarşı Troya müharibəsində hərb etmişdir. Bu sürətlə əfsanə Kiçik Asiyadan gəlmiş və Homerin zamanında təzə-tər olaraq yaşamışdır. Nəticədə tam bir sikloplar əfsanəsi, ən köhnə zamanlardan bəri Homerdən müstəqil olaraq, göstərilən qövmələr arasında olmuşdur. Onların (oğuzların) yazılarında olan hər şeyi yunanlara şamil etmək haqsızlıq olar” (4), antik dövrün dünya eposunun tədqiqatçılarının fikirlərini (Təpəgöz obrazının ən qədim çağlarında Şərq ölkələrinin mifologiyasında olduğu), Herodotun məlumatlarını (təkgözlü insanların şərqdə mövcud olduğu barədə), Xalq Koroğlunun fikirlərini (“Təkgözlü div motivi Şərqdən əski Yunanıstana keçmiş və daha sonralar burada epik hekayət olaraq şəkilləndirilmişdir”), ümumən Təpəgöz boyunun Şərq motivi olduğunu qəbul edən tədqiqatçıların Təpəgöz-Poliferin obrazlarını araşdırarkən Təpəgözü daha mükəmməl, Polifermdə çatışmazlıqlar (Dits) olduğunu, Polifermin Təpəgözdən iqtibas edildiyini göstərdiklərini bildirən İsa Həbibbəyli tədqiqatçıların bu iki obrazın dörd cəhətdən (1.Bədəncə nəhənglik; 2.Qüvvətli olmaq; 3.Bədxahlıq; 4.Təpəgözlülük) bir-birinə bənzədiklərini qeyd edir. “Odiseya”da Polifeyin həyatının yalnız bir hissəsi, “Dədə Qorqud”da isə Təpəgöz doğumundan ölümünə qədər təsvir edilir. Yunan eposundan fərqli olaraq, Azərbaycan mif və nağıllarında Təpəgözün sələflərinin də olduğu bildirilir.

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dakı hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi məkanla bağlı araşdırmasında İsa Həbibbəyli həmin boydakı toponimlərin müəyyən olunması və elmi cəhətdən izah edilməsi zərurətini vurğulayır. Bu boyda üç toponimin (Uzun bulaq, Salaxana qayası və yaxud mağarası və Günortac) adının çəkildiyini qeyd edən İsa Həbibbəyli Salaxana ifadəsinin toponim kimi deyil, “dəri soyan”, “yaxud “qəssabxana” kimi izah olunduğunu, prof. Səfərəli Babayevin Naxçıvan ərazisində Salaxana adıyla bağlı toponimlərin (“Babək rayonunun dağlıq sahəsində Qazan yaylağının Qərb ətkələrində Salaxan qayası, Salaxan dərəsi, Salaxan bulağı, Salaxan yurdu və Salaxan (Kəlləgöz) mağaraları” (5.13) olduğunu qeyd edir.

Akademik İsa Həbibbəyli Salaxana qayasında mağaraların mövcud olmasının

bu mülahizələri təsdiq etdiyini, boyda Təpəgözün Salaxana qayasındakı mağarada yerləşdiyini aşkar şəkildə öz əksini tapdığını (“Təpəgözün öldüyü Salaxana qayasına gəldi gördü ki, Təpəgöz arxasını günə verib yatır. Basat... süngünü Təpəgözün gözünə elə basdı ki, gözü məhv oldu. Təpəgöz elə nərə çəkdi ki, elə hayqırdı ki, dağ-daş əks-səda verdi. Basat sıçradı, mağaraya qoyunların içinə düşdü. Təpəgöz bildi ki, Basat mağaradadır. Mağaranın qarşısında durub, bir ayağını qapının bir yanına, birini digər yanına qoydu”), Təpəgözün öz dilindən söylənən ifadənin (“Qalın oğuz bəyləri üstümə gəlsə, deyərdim ki, qaçıb Salaxana qayasına girim”) də onun yerinin Salaxana qayasındakı mağara olduğunu təsdiq etdiyini bildirir.

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Günortacın əsas qəhrəmanın yeri, vətəni kimi mənalandırıldığını (“Haradan gəldin son igid, yerin nə yerdir” sualına cavab olaraq Basat “olduğum yer, yurdum mənim Günortacdır”, – deyir) bildirməklə yanaşı, alimlərdən Səfərəli Babayevin fikirlərində (“Babək rayonunun Çalxanqala kəndi ilə Payız kəndi arasında Çalxandağın qərb tərəfində yerləşən Günorta daşının boydakı Günortac olduğu qənaəti) bir həqiqət görür. İsa Həbibbəylinin fikrincə, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dakı “pərilər qonan” Uzun bulaq toponimi Naxçıvan ərazisindəki “Dədə Qorqud” boyları ilə səsləşən Altıntaxt-Salaxana-Günortac bölgəsində olan Xan bulaq, Qoşa bulaq və ya Salaxan bulaqlarından biri olmalıdır.” (6.19).

Akademik İsa Həbibbəyli dastandakı digər boylarla səsləşən Buğa çeşmənin də Altıntaxtla Sallaxana arasında olduğunu, indi də həmin adla tanındığını, Sallaxana mağarasını əhalinin Kəlləgöz mağarası adlandırdığı haqqında məlumat verən İsa Həbibbəyli maraqlı dəlil və sübutlara əsasən boylardakı qədim çağlara gedib çıxan tarixiliyi, toponimlərin mövcud olduğu əraziləri açır.

Akademik İsa Həbibbəylinin məlumatları həm folklorşünaslıq baxımından, həm də tarixilik prinsipindən tutarlı dəlil və faktlarla zəngindir. Alimin apardığı təhlil və tədqiqatlar “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının xalqımıza məxsus bir Ana abidə olduğunu, bu torpağın, bu yurdun, bu xalqın milli-mənəvi dəyəri olduğunu sübuta yetirir. İsa Həbibbəylinin təhlil və tədqiqatları qorqudşünaslığa dəyərli töhfədir.

İsa Həbibbəylinin tərcümeyi-halında, taleyində, elmi fəaliyyətində və bədii yaradıcılığında Arpaçay mövzusu geniş yer tutur. Arpaçay İsa Həbibbəyli üçün ilham mənbəyi, Vətən və doğma torpaq düşüncəsinin rəmzidir. O, Arpaçay mövzusunda bir neçə elmi-publisist məqalə, “Arpaçayı daşa bilməz” mənsur poemasını yazmış və Arpaçay şeirlər silsiləsini yaratmışdır.

“Sara əfsanəsi haqqında” məqaləsində İsa Həbibbəyli xalq mahnısı və əfsanəsi ilə məşhur olan Sara haqqında, onun sevgilisi Xançobanla bağlı əfsanələrə diqqəti çəkir. Arpaçayın qoynundakı ellərdə nakam gəlin Sara haqqında yayılan rəvayətlər xatırlanır; bunların birində Xançobanın nişanlısını Arpaçay sahilində bir varlı görür, qaçırmaq istəyir, buna razı olmayan dağ çayı onu qoynuna alır, bir variantda Saranın əmisi oğluy ilə sevgisi, atanın buna mane olması, Xançobanın üç gün yem verib su vermədiyini atını toy günü əmisinə bağışlaması, həmin atla gəlin köçürülən zaman at susuz olduğundan özünü Arpaçaya vurduğunu bildirilir.

Sara ilə bağlı yayılan əfsanələrin bəzilərində onun adının çəkilmədiyini bildirən İsa Həbibbəyli “Qız qala-Oğlan qala” əfsanəsinin el qızının başına gələn əhvalatlarla səsleşdiyini, bir-birini sevən iki gəncin nakam məhəbbətindən bəhs olduğunu söyləyir: “Arpaçay vadisində əfsanəni tamamlayan iki qala vardır. Qız qala çayın sağ sahilində, Oğlan qala isə sol sahilində yerleşir. Həmin əfsanə və qalalarla Sara əfsanəsi arasında maraqlı bir bənzəriş vardır” (6.20)

Arpaçay əfsanələrinin dərin ictimai məzmun kəsb etdiyini vurğulayan İsa Həbibbəyli həmin əfsanələrdə keçmiş feodal qayda-qanunlarına etirazı görür.

Alim bu əfsanədə bəhs edilən Muğan düzündən Arpaçay deyil, Kür axdığını, bu sözün mahnıya necə düşdüyünə aydınlıq gətirir. Buradakı “Muğan” sözünün çöl, düz deyil, kənd adı olduğunu söyləyir. Arpaçayın sahillərində indi də Muğanlı, Muğancıq, Muğancıq-Müslün, Muğancıq-Mehrab kimi kənd adlarının olması bu fikri təsdiqlədiyini bildirir. “Bütün bunlar isə əfsanə və mahnıda tərənnüm olunan əhvalatın Muğan düzündə deyil, Şərur ərazisində baş verdiyini aydınlaşdırır”, – deyir.

Bəzi müəlliflərin dəqiq olmayan rəvayətlərə əsaslanıb Şərurdakı Çərçiboğan kəndinin qədim Muğan kəndi olduğunu söyləməsini yanlış bilir. Onların “Çərçiboğan” sözünün mənasını düzgün izah etsələr də, Muğan kəndi ilə əlaqədar fikrini səhv bilir. Çərçiboğan kəndinin Arpaçaydan aralıda yerleşdiyini, əfsanənin Arpaçayla qırılmaz bağlılığını, həmin qədim kəndlərin çayın sahilində hələ də mövcudluğunu, “Muğan” tərkibini qoruyub saxladığını, baş verən hadisənin yenə həmin kəndlərin birində axtarmaq lazım gəldiyini qeyd edir. Eyni zamanda qeyd edir ki, buradakı kəndlərdən birinin adı “Muğancıqdır. Cıq-cıq şəkilçiləri kiçiltmə mənası verir. Muğan sözünə artırılmış cıq şəkilçisi burada balaca Muğan mənasını yaratmışdır. Diqqət edilsə, Sədərəkdən başlayıb Naxçıvana qədər uzanan Şərur düzü də məşhur Muğan düzündən bir parçasıdır – balaca Muğandır. Çox ehtimal ki, Sara əfsanəsi sözün geniş mənasında Şərura aiddir. Bu, Saranın ürək odlayan faciəsini bir kəndin deyil, feodal Azərbaycanın timsalı olan böyük bir elin faciəsi kimi mənalandırır” (6.21)

*Gedin deyın Xançobana,
Gəlməsin bu il Arana.*

– variantında işlənən “Aran” sözünün də Muğanla əlaqələndirilərək işlədildiyini, Şərur isti iqlimə malik olduğundan Dərələyəz yaylasında yaşayanların buranı Aran adlandırdığını bildirir.

Tədqiqatçı S.Mümtaz tərəfindən qələmə alınan “Apardı Sellər Saranı” mahnısının bəzi bəndlərinin yazıya alınmadığını qeyd edən İsa Həbibbəyli onları toplayıb mahnını tamamlamaq lazım gəldiyini yazır. S.Mümtazda olmayan aşağıdakı bəndi verir:

*Çıxdım iydən koluna,
Baxdım Saranın yoluna,*

*Qolumu saldım boynuna,
Apardı sellər Saranı,
Bir alagözlü lalamı.*

Arpaçayla bağlı əfsanələrin toplanıb ayrıca kitab şəklində çapının milli mədəniyyətimizin dərinədən öyrənilməsinə kömək edəcəyini diqqətə çəkən alim bunu zəruri sayır.

Ümumiyyətlə, İsa Həbibbəylinin folklorşünas kimi də böyük xidmətlərini özündə ehtiva edən bu məqalələrinin, araşdırmalarının elmi-nəzəri cəhətdən yüksək olması da diqqətəlayiq qiymətləndirilməlidir. İsa Həbibbəyli əfsanə və rəvayətlərimizə, xalq mahnılarımıza, aşiq ədəbiyyatına, onu yaşadanların istedadına qiymət verən zəhmətkeş alimdir. El ədəbiyyatına, milli-mədəni irsə qayğı və sevgiylə yanaşan İsa Həbibbəylinin bu sahədə apardığı uğurlu axtarışları folklorşünaslıq elminin zənginləşməsinə xidmət edir.

“Ələsgər sorağında” məqaləsində Aşiq Ələsgərin bizə məlum olmayan irsindən nümunələrə aydınlıq gətirir. Aşığın Şərura gələrkən görüşdüyü şeirləşdiyi, bağladığı, Dərələyəz mahalının Aynəzir kəndində yaşamış bir el sənətkarı ilə əlaqələrindən bəhs edir.

“Bu qız” adlı müxəmməs-gözəlləməsinə də şairin çap olunmuş kitablarında rast gəlmədiyini bildirir. Danzik kəndində vəfat etmiş Əli Qurbanəli oğlunun gənc yaşlarında Ələsgərin məclisində iştirak edərkən eşitdiyi həmin şeiri onun qohumu Məhəmməd Səfiyev dastan bilicisindən eşidərək əzbərlədiyini yazır. İkinci “Giliyə” gözəlləməsidir. Bu gözəlləməni alim Dərələyəz mahalının Sallı kəndində yaşayan İman Həziyevin vasitəsilə eşidib. Onun Ələsgəri şəxsən gördüyü, sazının, sözünün pərəstişkarı olduğu, bu gözəlləmənin işıq üzü görmədiyini bildirir.

Məşhur saz havası olan “Cəlil”ini mahir söz ustası, Naxçıvanın Kültəpə kəndində yaşayan Aşiq Cəlilin yaratdığını da İman kişidən eşidən İsa Həbibbəyli hər iki gözəlləmələrin (“Bu qız”, “Giliyə”) son bəndində aşiq öz adını çəkdiyini, imza möhürünü vurduğunu söyləyir və son gözəlləməni olduğu kimi verir. “Şərq qapısı” (23 may 1972) qəzetində dərc etdirdiyi “Ələsgər sorağında” məqaləsində Aşiq Ələsgərin bu iki naməlum şeirlərini oxuculara çatdıran İsa Həbibbəylinin aşiq ədəbi irsinə qayğısı sayəsində işıq üzü gördüyü həqiqətdir.

Naxçıvan diyarı ilə bağlı olan həzrəti Nuh peyğəmərin əfsanəvi gəmi səfəri ilə əlaqədar mətləblərin tədqiqi sahəsində İsa Həbibbəylinin mühüm xidmətləri vardır. Onun “Gəmiqaya dünyası: sivilizasiya prosesləri və Naxçıvan” mövzusunda yazdığı geniş həcmə malik məqaləsində Nuh peyğəmərin əfsanəvi gəmisinin Naxçıvan ərazisindəki Gəmiqaya adlanan yerdə torpağa enməsi versiyası mifoloji mətnlər və toponimlər əsasında elmi cəhətdən şərh olunmuşdur.

Nəticə. İsa Həbibbəyli Naxçıvan diyarında Nuhun tufanı adlanan Dünya tufanı hadisəsi ilə bağlı əfsanələrin alt qatlarındakı arxaik tarixi düşüncəni və həmin hadisə ilə səsleşən toponimlərin mahiyyətini aydınlaşdırmışdır. Gəmiqaya rəsmləri haqqın-

dakı fikirləri də folklor materialları ilə əlaqəli şəkildə təqdim olunur. “Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhəratrafı mədəniyyəti” adlı məqaləsində İsa Həbibbəyli Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarı, Nuhdaban əfsanəsinin bugünkü Naxçıvan şəhəri ilə bağlı olması, Naxçıvan sözünün Nuhçıxan mənasını daşması məsələləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

İsa Həbibbəylinin folklorşünaslıq və klassik ədəbi irsimizə dair elmi-nəzəri əsərlərini araşdırarkən diqqəti çəkən onun böyük şifahi irsimizə, dünyada artıq məşhur olan əfsanə və rəvayətlərimizə, incəsənət nümunələrimizə qayğısıdır. “Apardı səllər Saranı” xalq mahnısının toplanmamış bəndlərini, Sara-Xançoban sevgisini əhatə edən onlarla əfsanə və rəvayətlər, onlardakı reallıqlar, bu əfsanələrin daxilindəki ictimai-siyasi mühitdən narazılıq, iki gəncin saf məhəbbəti, əhdə sədaqət, xalqın böyük humanist duyğularını özündə yaşadan reallıqlarla zəngin bu əfsanə və rəvayətləri araşdıran, təhlil və tədqiqatını aparan İsa Həbibbəyli maraqlı, folklorşünaslıq elminə yeni töhfələr verən fikirləri ilə də diqqətəlayiqdir. “Gəmiqaya dünyası: Sivilizasiya prosesləri və Naxçıvan”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının tədqiqi yeni mərhələdə”, “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”da Naxçıvan”, “Sara əfsanəsi haqqında”, “Ələsgər sorağında” və s. yazıları bu cəhətdən xarakterikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev-heritage.org
2. 525-ci qəzet.- 2015.- 21 noyabr.- S.30
3. M.Ergin. Dədə Qorqud kitabı. İstanbul. 1980.s.5
4. Fon Dits Dekvudidipkeffen von Asfen.Berlin und Halle.1825.s.116)
5. bax: Səfərəli Babayev. Sallaxana, Sahxana, Salxan. “Elm və həyat” jurnalı. 1998, №1, s.13.
6. İsa Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007, s.19.

Резюме

Академик Иса Габибейли о фольклорных источниках.

В данной статье рассматриваются произведения о фольклоре действительного члена Национальной Академии Наук Азербайджана Исы Габибейли. Академик Иса Габибейли, чьи работы об эпосе «Китаби Деде Коркут» исследуются в данной статье, известен своей многогранной деятельностью в области литературоведения, основанного на концепции периодизации азербайджанской литературы. В исследовании задействовано множество убедительных доказательств и фактов, опирающихся на восходящую к древним временам историю и сведения о территории существования топонимов; что представляет интерес как с точки зрения фольклористики, так и с точки зрения историчности. Проведённые учёным

анализы и исследования доказывают, что эпос «Китаби Деде Коркут» является основным памятником культуры нашего народа, национально-духовной ценностью этой земли, этой страны. Исследования академика Исы Габиббейли вносят ценный вклад в коркутоведение.

Ключевые слова: «Иса Габиббейли», «фольклор», «Китаби Деде Коркут», «топоним», «народ»

GULXANI (PANAH) VAQIF QIZI SHUKUROVA

SUMMARY

Academician Isa Habibbayli about folklore sources

The article is devoted to the studies of Azerbaijan National Academy's true member Isa Habibbayli's works related to folklore.

The author of the article researches academician Isa Habibbayli's studies related to "Kitabi Dada Gorgud". Isa Habibbayli is known for his multiaspected and versatile activity on the various branches of literature based on periodization concept of Azerbaijan literature.

Isa Habibbayli reveals history in the chapters of the epic which leads to the ancient times on the basis of interesting evidence and coherent facts, information related to the areas where toponyms existed are attractive from point of view folklore studies and historicity principles. All the analysis and researches which were carried out by the scientist prove that the epic "Kitabi Dada Gorgud" is the mother monument belonging to our nation, as well as it is a national-spiritual value of our nation and land.

The author of the article carries out valuable analysis related Isa Habibbayli's research works contributing gorgudisni.

Key words: Isa Habibbayli, folklore, "Kitabi Dada Gorgud", toponym, people

RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru professor Yeganə İsmayılova